

ԿՐԿՆԱՎՈՐ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՆՉՅՈՒՆԱՆԿՈՒՄՈՎ ՏԻՊՆ ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉ ՄԱՏՅԱՆՈՒՄ

Լալիկ Խաչատրյան

Բանասիրական գիտ. դոկտոր
Խ.Աբովյանի անվ. ՀՊՄՀ Լեզվաբանական հետազոտությունների լաբորատորիա
Տիգրան Մեծի 17, 0010, Երևան, Հայաստան
Էլ. հասցե՝ lingualal51@mail.ru
Հոդվածը ներկայացվել է 4.08.2018, գրախոսվել է 26.08.2019, ընդունվել է
տպագրության 15.08.2019

Ներածություն

Կրկնությունը լեզուներում գործող բառակազմության միջոցներից է: Հայերենի պատմության հնագույն շրջաններից ի վեր կրկնության ճանապարհով ստեղծվել են զգալի քանակությամբ բառեր, որոնք լեզվի բառային կազմի հետ փոխանցվել են հին հայերենին: Մյուս կողմից՝ նախագրային փոխառություններին զուգահեռ հինգերորդ դարում ի հայտ են գալիս կրկնության նոր կաղապարներ և նոր տիպեր. նախկին կաղապարների մի մասը դառնում է քիչ գործուն, մյուսը՝ ոչ գործուն և անարդյունավետ¹:

Կրկնության կաղապարներով ստեղծված բառերը հին հայերենի բառային կազմի անքակտելի մասն են կազմում. դրանք լայն գործածություն են ունեցել ինչպես հինգերորդ և հետագա դարերի թարգմանական գործերում, այնպես էլ հայ հին գրականության ինքնուրույն երկերում: Այդ կարգի բառերի քննությունը բառագիտության առանցքային հարցադրումներից է, որ կարող է ամբողջացնել պատմական բառագիտության համալիր նկարագրությունը:

Մեր աշխատանքում փորձ է արվում կրկնավոր բարդությունների բառակազմական կաղապարների քննությունը կատարել Աստվածաշունչ մատյանի ընձեռած փաստական նյութի հիման վրա, քանի որ այն հայերեն առաջին (թարգմանական) աշխատանքն է, որտեղ արտացոլված է գրաբարի բառաքերականական իրողությունների ողջ համալիրը՝ նրա բաղադրիչ տարրերի գործառական լայն դրսևորումներով²:

¹ Զահուկյան 1987, 364:

² Քննության բնագիր ենք ընտրել Հայաստանի աստվածաշնչային ընկերության (Ե., 1997) հրատարակած բնագիրը՝ «Աստուածաշունչ մատեան հին և նոր կտակարանաց»:

**Հնչյունաանկումով տիպի կրկնավորների իմաստակառուցված-
քային յուրահատկություններն Աստվածաշունչ մատյանում**

Մեր ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Աստվածաշունչ մատյանի թարգմանական գրքերում գործածված կրկնավորները հանդես են գալիս բառակազմական որոշակի տիպերով³: Բառակազմական տիպը որոշվում է ըստ այն սկզբունքի, թե ինչ գործոններ են ընկած կրկնավոր բարդության ձևավորման հիմքում⁴: Ըստ այդմ, Աստվածաշունչ մատյանում կարելի է առանձնացնել կրկնության հետևյալ բառակազմական տիպերը՝ *արմատական* (գոյնագոյն, գունդագունդ, աղխաղխել, աղտաղտին, այլայլել, արծարծել...)⁵, *ծայնդարծով և հերթագայությամբ* (բարբառ, թօթափել, կարկատել, սպառսպուռ...)⁶, *աճականով և նախդրավոր (շաղկապավոր)* (աղջամուղջ, արհամարհել, կոկորդ, մրմնջել, դէմ ընդ դէմ, խստն ի խուռն...)⁷, *հնչյունաանկումով* (թաթաթել, սասանել, խաբեբա, խաղաղ, գծուծ, խլխլել...):

Հին հայերենին փոխանցված և հին հայերենում կազմավորված կրկնավոր բարդությունները լայն գործածություն են ստացել հինգերորդ դարի թարգմանական գրականության մեջ և ժամանակի մատենագրական հուշարձաններում⁸:

Բառակազմական արմատակրկնության ժամանակ, որոշակի գործոններով պայմանավորված, բաղադրիչներից մեկում (կամ երկուսում) տեղի է ունենում հնչյունափոխություն: Այս կարգի հնչյունափոխությունը չպետք է կապել շեշտի փոփոխության հետ. այստեղ կարևոր դեր է խաղում նմանատիպ հնչյունների փոխազդեցության գործոնը, որի հետևանքով դրանցից մեկը կարող է դուրս գալ բառի հնչյունական կառուցվածքից⁹:

³ Աստվածաշնչում գործածված կրկնավոր բարդություններին անդրադարձել է Վ. Առաքելյանը (Առաքելյան 1984, 125-127):

⁴ Գրաբարի կրկնավոր բարդությունների հիմնական տիպերի մասին տե՛ս Туманян 1971, 168-170:

⁵ Իսաչատրյան 2019, 1. 52-62:

⁶ Իսաչատրյան 2018, 4. 194-205:

⁷ Իսաչատրյան 2018, 21. 64-75:

⁸ Ըստ Հր. Աճառյանի՝ հայերենի կրկնավորների թիվը հասնում է շուրջ 500-ի (Աճառյան 1957, 83-93):

⁹ Գ. Զահուկյանը, դիտարկելով կրկնությունների ժամանակագրական փուլերը, նկատում է, որ հնդեվրոպական շրջանից եկող և դրանց նմանակությամբ հետհնդեվրոպական շրջանում կազմված բառերի համար բնորոշ է մասնական կրկնությունը, որ հաճախ ուղեկցվում է ձայնորդային հերթագայությամբ (Զահուկյան 1989, 215):

Այս կարգի կրկնավորների քննությունը կատարելիս դրանք կարելի է դասակարգել ըստ որոշակի տեսակների՝ ելնելով այն իրողությունից, թե բառի ո՛ր բաղադրիչում (վանկում) է այս կամ այն հնչյունն ընկել¹⁰: Ըստ այդմ՝ Աստվածաշնչում գործածված կրկնավորների խմբում կարելի է առանձնացնել հնչյունաանկումով երեք ենթախումբ՝ անկում առաջին վանկում, անկում երկրորդ վանկում, անկում առաջին և երկրորդ վանկերում¹¹:

ա) Անկում առաջին վանկում

Կրկնավորների այս տիպում ամբողջական արմատը բարդության երկրորդ բաղադրիչն է. առաջինը հանդես է գալիս հնչունական միավորի անկումով: Աստվածաշնչում հանդիպում են առաջին վանկի հնչունաանկումով հետևյալ բառերը՝ *թաթաղուն, թաթաել, սասանել, պապանծիլ, դադար, բաբախել, խախտար, որկոր, կակուղ, կական, ճաճանչ, պապակել, տատանել, փոփոխել*:

Դիտարկենք այդ բառերի արտահայտության պլանում հնչունաանկման դեպքերն ու բարդության իրացումներն Աստվածաշնչի թարգմանական գրքերում: Քննության ընթացքում անհրաժեշտաբար վկայվում են արմատական բաղադրիչների ստուգաբանական վկայություններ՝ դրանց բնիկ հայկական կամ հնդեվրոպական ծագումը հաստատելու նպատակով:

Թաթաղուն կրկնավորի ծագումը հավանական է համարվում *թաղ* արմատից՝

«խիտ, կուռ, սեղմ» իմաստով¹²: Բարդության առաջին բաղադրիչը կորցրել է արմատական *-ղ* տարրը: Կրկնավոր ածականական բարդությունը նշանակում է «լցված, լեցուն, խիտ, լիովի»: այդ իմաստով այն գործածված է Աստվածաշնչում, հմմտ. Տուք եւ տացի ձեզ, չափ բարուք, *թաթաղուն* ...որով չափեք՝ չափեսցի ձեզ (Ղուկ., 2 38):

¹⁰ Ա. Բագրատունին, իր աշխատանքի «Յաղագս բարդութեան բառից» գլխում քննելով արմատակրկնությամբ առաջացած բարդությունների տեսակները, նկատում է. «Յայսպիսիս ուրեք գիր մի գանց առնի կամ փոխի. Փոփոխ, դադար, բաբախ, կակագ, թոթով, թեթև, վավաշ. - հեղեղ, շաղկաղի, հեծեծեմ, պատատեմ...» (Բագրատունի 1852, 660):

¹¹ Գրաբարում նույն արմատի կրկնությամբ ստացվող կաղապարներում բաղադրիչների հնչունական տարբերությունների մասին տե՛ս Հովսեփյան 1987, 113-114:

¹² Աճառյան 1973, 143: Գ. Ջահուկյանն այն բխեցնում է բնիկ հնդեվրոպական *tā- «հալել, լուծվել» արմատից՝ *I- աճականով (Ջահուկյան 2010, 253):

Թաթաւել կրկնավորը ծագում է պարզական *թաւ* արմատից, որն էլ հանգում է բնիկ հնդեվրոպական *tap- «սուզել, թաթախել» արմատին¹³: Բարդության առաջին բաղադրիչը կորցրել է արմատական -ւ տարրը: *Թաթաւել* բայական բարդությունը նշանակում է «ընկղմել, մխրճել, շաղախել»: Այդ իմաստով գործածված է Աստվածաշնչում, հմմտ. Եւ Ամեսայի կայր *թաթաւեալ* յարեանն ի ճանապարհի (Բ Թագ., Ի 12): Աստվածաշնչում հանդիպում է փոխաբերական՝ «կեղտոտել, ապականել» իմաստով, հմմտ. Եւ ոչ արարից այց ...հարսանց ձերոց՝ յորժամ շնասցին. զի նոքա ընդ պոռնիկս *թաթաւէին* (Ովս., Դ 14):

Սասանել կրկնավորի արմատական բաղադրիչն է *սան*, որ հանգում է բնիկ հնդեվրոպական *kan «տատանվել» արմատին¹⁴: *Սանսան* բարդությունը արմատահնչյունի անկումով ստացել է *սասան* ձևը: *Սասանել* բայական բարդությունը «տատանել, ցնցել, շարժել, տարուբերել. խախտել» իմաստներով գործածված է Աստվածաշնչում, հմմտ. Լերինք ի հիմանէ ջրովքն հանդերձ *սասանեցան* (Յոթ., ԺԶ 18): Հանդիպում է նաև փոխաբերական՝ «ահից՝ երկյուղից դողալ, սարսափել» իմաստով, հմմտ. Աստուած ի մէջ նոցա, եւ նոքա *մի՛ սասանեցին*, օգնեսցէ նոցա Աստուած (Սղմ., ԽԵ 6):

Պապանձիլ կրկնավոր բարդության արմատական բաղադրիչն է *պանձ*, որ հանգում է բնիկ հնդեվրոպական *bandh- ձևին՝ դ>ձ հերթագայությամբ¹⁵: Բարդության առաջին բաղադրիչը կորցրել է վերջնահնչյուն -նձ տարրերը: *Պանձ>պանդ* լծորդական ձևերի մի տարբերակն է *պինդ* («կապել») արմատը. հետևաբար, *պապանձիլ* բայական բաղադրությունը նշանակում է «կապկալել, կապ ընկնել (լեզուն)»: Այս իմաստով գործածական է Աստվածաշնչում, հմմտ. *Պապանձեցաւ* եւ համարեցաւ, թէ իմաստուն իցէ (Առակ., ԺԷ 28):

Դադար կրկնավորի արմատական բաղադրիչն է *դար*, որ հանգում է բնիկ հնդեվրոպական *dher- «պահել» արմատին՝ e>a ձայնդարձով¹⁶: *Դար* արմատից է *դարել* բառը՝ «կանգ առնել, կենալ, մնալ» իմաստներով: Արմատահնչյունի կորուստով ունենք՝ *դարդար>դադար*: Գրաբարում այն գործածվում է «հանգիստ, անդորր, կանգառ, դադարի տեղ. տաղավար, որջ,

¹³ Զահուկյան 2010, 254:

¹⁴ Զահուկյան 2010, 669:

¹⁵ Աճառյան 1979, 26:

¹⁶ Զահուկյան 2010, 179:

փարախ» իմաստներով: Աստվածաշնչում *դադար* բարդությունը հանդիպում է այդ իմաստներով, հմմտ. Յիշեա՛ դու զհայիոյութինս նոցա եւ մի՛ տար նոցա *դադար* (Ա Մակ., է 38):

Բարբախել կրկնավորի արմատական բաղադրիչն է *բախ*՝ «հարված, զարկ» իմաստով. հմմտ. բախ-ել «զարկել, ծեծել (դռան՝ ջրի ալիքի՝ կրծքի առումով)¹⁷: Հմմտ. Եւ ես ասեմ ձեզ. Խնդրեցէք եւ տացի ձեզ, *բախեցէք* եւ բացցի ձեզ (Ղուկ., ԺԱ 9): Նախնական՝ *բախբախ* կազմության արմատահնչյունի կորուստով առաջացել է *բարբախ(ել)* տարբերակը: Աստվածաշնչում գործածված է «իրար դիպչել՝ զարնվել, բախվել» իմաստով, հմմտ. Ծունկք նորա զմիմեանս *բարբախէին* (Դան., Ե 6):

Խախույր բարդությունը համարվում է բնիկ հնդեվրոպական կրկնավոր կազմություն՝ *kha-khud- *(s)keud «նետել, նետվել, շտապել» արմատից¹⁸: Մեզանում այդ բառը ժառանգություն է նախալեզվից. նրա բառակազմական քայլերը հայերենի բառակազմական օրենքներով չեն մեկնաբանվում:

Խախույր նշանակում է «անհաստատ, անկայուն, խարխուլ, քանդված»: Այդ իմաստներով գործածված է Աստվածաշնչում, հմմտ. Մի՛ արմատ եւ հիմն *խախույր* հաստատեցի (Իմաս., Դ 3): Աստվածաշնչում գործածված են այս հիմքով կազմված *խախտել* և *խախտող* բառերը:

Որկոր կրկնավորի արմատական բաղադրիչն է *կոր*, որ *կուր* տարբերակի հետ հանդես է գալիս որպես *կեր* արմատի ձայնդարձով տարբերակ: *Կոր* արմատը հանգում է բնիկ հնդեվրոպական *g^wer- արմատին՝ g^wor- ձայնդարձով¹⁹: *Որկոր* ստուգաբանորեն նշանակում է «կերակրի ամբողջ խողովակը՝ կոկորդից մինչև ստամոքսը. կերակրափող»: Աստվածաշնչում գործածված է փոխաբերաբար՝ «որովայնամոլություն, ուտելու անհագ ցանկություն. շատակերություն» իմաստով, հմմտ. Եթէ մարդք, որ վասն պորտոցն աղետի եւ *որկորոյն* չարութեան անցին ըստ արէնս նախնեացն ... արդարանալ ոչ կարեն (Գ Մակ., է 7):

Կակուղ բաղադրության արմատական բաղադրիչը, եթե ընդունենք *կուղ* առանձին անգործածական արմատը, ապա այն պետք է կապել բնիկ

¹⁷ Աճառյան 1971, 389:

¹⁸ Զահուկյան 2010, 310:

¹⁹ Աճառյանը հնարավոր է համարում բառի հնդեվրոպական կրկնավորից ծագած լինելը՝ g^wor - g^wor. միաժամանակ նկատելով. «դժուարութիւնը նախաձայնի անկման մէջ է» (Աճառյան 1977, 582):

հնդեվրոպական *gel- «գնդ(վ)ել, կլոր բան» արմատի հետ²⁰: Հնդեվրոպական *gel->կուղ անցումն ուղեկցվել է e>a ձայնդարձով և l>ղ հերթագայությամբ: Կակուղ բառի իմաստն է «փափուկ, ոչ կոշտ», հմմտ. Քանգի եւ բրտի լմեալ գկակուղ կան՝ դնէ ի վերայ դրգան եւ ստեղծանէ անաւթ (Իմաս., ԺԵ 7):

Աստվածաշնչում հանդիպում է փոխաբերական՝ «մեղմ, քնքուշ» իմաստով, հմմտ. Բանք սուտակասպասաց կակուղ են, բայց արկանեն ի շտեմարանս մարտի (Առակ., ԻԶ 22): Աստվածաշնչում կակուղ սերող հիմքով գործածված են հետևյալ բառերը՝ կակղանալ, կակղել:

Կական բարդությունը համարվում է բնածայնական բառ՝ կան արմատի կրկնությամբ, որ առանձին գործածված չէ²¹: Կական կրկնավորն ունի «ճիչ, լացի ձայն, լաց ու կոծ, ողբ» իմաստներ: Աստվածաշնչում գործածված են կականել՝ համադրական և կական զբառնալ վերլուծական կազմությունները «լաց ու կոծ բարձրացնել, բարձրածայն լալ, ողբալ» իմաստներով, հմմտ. Ընտիր ընտիրքն զձայն բարձեալ կականէին, եւ երիտասարդքն զփայտի հարեալ տկարացան (Ողբք., Ե 13): Եւ արքայ կական բարձ ի ձայն մեծ եւ ասէ (Բ Թագ., ԺԹ 4):

Ճաճանչ բառի կրկնավոր կազմությունը հավանական է համարվում այն բխեցնում են իրանական աղբյուրից, սակայն բուն աղբյուրը չի հավաստված²²: Ճաճանչ ստուգաբանորեն նշանակում է «ճառագայթ»: Գրաբարում գործածական է նաև «լույս, շող, ցոլք, փայլ, պայծառություն» իմաստներով, որ հանդիպում է Աստվածաշնչում, հմմտ. Քանգի ճաճանչ է Աստուծոյ զարութեանն եւ ծագումն ճշմարիտ փառաց ամենակալին (Իմաս., Է 25):

Պապակել բարդությունը համարվում է կրկնավոր կազմություն՝ անծանոթ պակ արմատից²³: Ունի «խիստ ծարավ» իմաստը, պապակել բայական միավորը՝ «սաստիկ ծարավ զգալ, ծարավից այրվել՝ տոչորվել»: Այդ իմաստներով գործածված է Աստվածաշնչում, հմմտ. Առաքեա՛ զՂա-

²⁰ Ջահուկյան 2010, 375: Ջահուկյանը միաժամանակ հնարավոր է համարում կակուղ բառի ծագումը *gag «կլոր բան, գունդ» արմատից և *սլ ածանցից՝ որպես կրկնավոր կազմություն (անդ):

²¹ Աճառյան 1973, 488:

²² Ջահուկյան 2010, 487:

²³ Աճառյան 1979, 26: Ջահուկյանը ենթադրաբար այն կապում է փափագ-ի հետ (Ջահուկյան 2010, 621):

զարոս, զի թացցէ զծագ մատին իւրոյ ի ջուր եւ զովացուցէ զլեզու իմ, զի *պապակիմ* ի տապոյ աստի (Ղուկ., ԺԶ 24):

Տալանել բարդության արմատական բաղադրիչն է առանձին անգործածական *տան* ձևույթը, որ ստուգաբանորեն հանգում է բնիկ հնդեվրոպական *den «շարժել» արմատին²⁴: Արմատակրկնության ժամանակ «արմատի վերջին մասը թեթևանում է բառի առաջին եզրի մեջ»²⁵, և արմատական բաղադրիչը հանդես է գալիս *տա-* ձևով:

Տալանել գրաբարում ունի «տարուբերել, երերալ, շարժել, սասանել» իմաստներ և այդ նշանակություններով գործածված է Աստվածաշնչում, հմմտ. Եւ ամենքեան առ հասարակ աղաթից բարբառով զձեռս համբարձեալ յերկինս մատունս *տալանէին* (Բ Մակ., Գ 20):

Փոփոխել բայի սերող հիմքը՝ *փոփոխ*, կրկնավոր կազմությունն է *փոխ* արմատի, որ նախապես նշանակել է «փոխ առնված բան, մանավանդ՝ դրամ»: *Փոխ* արմատը ստուգաբանորեն հանգում է ասուր. puxxu «փոխանակել» բառին, որ նախապես նշանակել է «փոխել»²⁶: Իմաստի զարգացմամբ՝ *փոխփոխ* > *փոփոխ* ձեռք է բերել «փոխն ի փոխ» նշանակություն:

Աստվածաշնչում գործածվել է *փոփոխել* կրկնավոր բայական բառույթը՝ «փոփոխության ենթարկել, կերպարանափոխել, փոխարկել. տեղափոխել» իմաստներով: Հմմտ. Եւ *փոփոխէ* զխորհուրդս խորամանկաց, եւ ոչ գործեսցեն ձեռք նոցա զճշմարտութիւն (Յոբ., Ե 12): Եղեն իշխանք Յուդայ՝ որպէս որ *փոփոխեն* զսահմանս (Ովս., Ե 10):

Աստվածաշնչում հանդիպում է *փոխփոխ* կրկնավորի եզակի վկայություն՝ բայական հարադրության կազմում («փոխն ի փոխ, հաջորդաբար» իմաստներով), հմմտ. Նոքա փողովք և թմբկաւք եւ պէսպէս պատերազմաւ *փոխփոխ* մարտիցեն ընդ նմա (Եսայ., Լ 32):

Աստվածաշնչում գործածված է այդ հիմքից սերած *փոփոխումն* բազմիմաստ բառը:

բ) Անկում երկրորդ վանկում

²⁴ Աճառյան 1979, 380:

²⁵ Աճառյան 1957, 89-90:

²⁶ Աճառյան 1979, 510-511: Գ. Զահուկյանը *փոխ* արմատի ծագումը համարում է անհայտ (Զահուկյան 2010, 766):

Կրկնավորների այս տիպում ամբողջական արմատը բարդության առաջին բաղադրիչն է. երկրորդ բաղադրիչը հանդես է գալիս հնչյունաանկումով: Աստվածաշնչում հանդիպում են *խաբեբա*, *խաղաղ*, *հեծեծել*, *հեղեղ* և *յոպոպ* բառերը: Դիտարկենք դրանց իմաստակառուցվածքային և գործառական յուրահատկությունները քննարկվող բնագրում:

խաղաղ բաղադրության արմատական բաղադրիչը *խաղ* ձևույթն է²⁷, որ երկրորդ եզրում արմատակրկնության ժամանակ կորցրել է առաջնային հնչյունը: *խաղաղ* կրկնավորը գրաբարում ունի «հանդարտ, հանգիստ, հանդարտորեն, մեղմորեն» իմաստներ: Աստվածաշնչում գործածված է վերջին (մակբայական) նշանակությամբ, հմմտ. Ոչ ախորժեաց ժողովուրդդ այդ զջուրն Սելովայ, որ գնայ *խաղաղ* (Եսայ., Ը 6):

Աստվածաշնչում այդ սերող հիմքով հանդիպում են համադրական և վերլուծական հետևյալ կազմությունները՝ *խաղաղական*, *խաղաղանալ*, *խաղաղարար*, *խաղաղութին*, *խաղաղութին առնել*, *խաղաղութին կալնուլ*:

Հեծեծել բարդության սերող հիմքը՝ *հեծեծ*, պարզական *հեծ* «հառաչանք, ախ քաշելը» արմատի կրկնությունն է՝ երկրորդ բաղադրիչի հնչյունական կորուստով²⁸: *Հեծեծել* «վշտից հառաչանքներ արձակել, հոգոց հանել, ախ ու վախ անել» իմաստներով գործածական է գրաբարում. Այդ իմաստներով հանդիպում է Աստվածաշնչում, հմմտ. Անձինք տղայոց մեծամեծս *հեծեծեցին* (Յոբ., ԻԴ 12):

Քննարկվող բնագրում հանդիպում է *հեծեծելի* դերբայաձևը՝ «ողբալի, ցավալի» փոխաբերական իմաստով, հմմտ. Եւ եղիցիս *հեծեծելի* եւ եղկելի (Եզեկ., Ե 15):

Հեղեղ բարդությունը *հեղ* առանձին անգործածական արմատի կրկնությունն է, որ հանգում է բնիկ հնդեվրոպական *pel արմատին՝ «թափել, լցնել, հոսել» իմաստով²⁹: Բարդությունը «ուղիս, ջրի հորդ հոսանք» իմաստով գործածվում է գրաբարում: Այդ նշանակությամբ հանդիպում է Աստվածաշնչում, հմմտ. Իմաստնոց գիտութին որպէս *հեղեղ* յորդեսցէ եւ որպէս բխումն աղբեր (Սրբ., ԻԱ 16):

²⁷ Ջահուկյանը հնարավոր է համարում նաև նրա ծագումը բնիկ հնդեվրոպական *khl արմատից՝ –աղ ածանցով (Ջահուկյան 2010, 312):

²⁸ Աճառյան 1977, 91: Գ. Ջահուկյանը *հեծ* արմատի ծագումն անհայտ է համարում (Ջահուկյան 2010, 456):

²⁹ Ջահուկյան 2010, 456:

Աստվածաշնչում սերող այդ հիմքով գործածված են *հեղեղայր* և *հեղեղայրել* բառերը:

Յոպոպ բարդության արմատական բաղադրիչն է *յոպ*, որ նմանեցվում է թռչունի հանած ձայնին: Արմատակրկնության ժամանակ բարդության երկրորդ բաղադրիչը կրել է հնչյունական փոփոխություն՝ սկզբնահնչյուն յ ձայնորդի անկում: *Յոպոպ* «հոպոպների ընտանիքին պատկանող չվող թռչուն» իմաստով գործածական է գրաբարում, այդ իմաստով հանդիպում է Աստվածաշնչում, հմմտ. Եւ ահա երկու կանայք ելանէին, եւ հողմ ի թեւս նոցա, եւ էին թեւք նոցա իբրեւ գթեւս *յոպոպոյ* (Ձաք., Ե 9):

Աստվածաշնչում *յոպոպ* բարդությունը հաճախ գործածվում է *չիղջ* գոյականի հետ՝ իմաստի սաստկացման նպատակով, հմմտ. Եւ զքաղաղր, եւ որ ինչ նման է նոցա, եւ զյոպոպ եւ զչիղջ (Բ Օրին., ԺԴ 18):

զ) Անկում առաջին և երկրորդ վանկերում

Արմատակրկնության ժամանակ հնչյունական անկում կարող է տեղի ունենալ բարդության թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ բաղադրիչների արտահայտության պլանում: Աստվածաշնչում հանդիպում են այդ տիպի հետևյալ բարդությունները՝ *գծուծ*, *խխլել*, *ծգծգիլ*:

Դիտարկենք այդ բառերի արտահայտության և բովանդակության պլանների փոխհարաբերությունը և դրանց գործածությունը քննության առարկա բնագրում:

Գծուծ կրկնավորի արմատական բաղադրիչ է ենթադրվում առանձին անգործածական *գուծ* արմատը, որ կրկնությամբ նախապես տվել է *գուծգուծ*³⁰, որից՝ *գծուծ* (կամ՝ *գծուծ*), որի բառական նշանակությունն է՝ «անարգ, չնչին, նվաստ»: Ենթադրվում է, որ այն ծագում է բնիկ հնդեվրոպական *gushdio-՝ *gushdei- «անհետանալ, կործանվել» արմատից՝ կրկնությամբ և *կսկիծ* արմատից ազդված³¹:

Աստվածաշնչում գործածված է «անշուք, նվաստ, փոքր, փուչ» բառական նշանակությամբ, հմմտ. Մի՛ առնէր *գծուծ* զպտուղ ձեռոց քոց (Սրք., ԼԲ 10):

Աստվածաշնչում այդ սերող հիմքով հանդիպում է *գծծիլ* բայական միավորը՝ «անշուք դառնալ, նվաստանալ, վատթարանալ» իմաստներով:

³⁰ Աճառյան 1971, 566:

³¹ Զահուկյան 2010, 163:

Խլխլել կրկնավորի արմատական բաղադրիչը *խուլ* հիմնական ձևույթն է՝ «լսելու հատկությունից զուրկ, չլսող, լուռ անխոս» բառական նշանակություններով: *խուլ* արմատը հանգում է բնիկ հնդեվրոպական *khol- *(s)k(h)el- «թեքել, ծռել, հենել, ծուռ» արմատին³²: Արմատակրկնության ժամանակ երկու բաղադրիչներն էլ ենթարկվել են արմատական ձայնավորի հնչյունափոխության: *Խլխլել* բայական միավորը գրաբարում գործածվում է «խուլ ձևանալ, չլսելու տալ, անտեսել» նշանակություններով³³: Աստվածաշնչում այն հանդիպում է այդ իմաստներից մեկով՝ «սուտ խուլ ձևանալ», հմմտ. Զմէ՞ *խլխլեցէք* զամպարշտութիւն, եւ զանօրէնութիւնս նորա գրգեցէք (Ովս., Ժ 13):

Ձգձգիլ կրկնավորի արմատական բաղադրիչը հանգում է *ձիգ* հիմնական ձևույթին՝ «պիրկ, ամուր պինդ. երկար. նյարդ. նետ», որ բխեցվում է բնիկ հնդեվրոպական *gʰe-gh- կամ *gʰi-u-՝ *gʰei- «քշել, արագ շարժել, նետել, շարտել» արմատից³⁴: Արմատակրկնության ժամանակ բարդության երկու բաղադրիչներն էլ ենթարկվել են արմատական ձայնավորի հնչյունափոխության: *Ձգձգել* բայական միավորը գրաբարում գործածվում է «այս ու այն կողմ քաշել՝ ձգել, քաշքշել» բառական նշանակություններով: Աստվածաշնչում հանդիպում է «հետաձգել. խուսափել(ը)» իմաստներով, հմմտ. Վա՛յ ինձ, մա՛յր իմ, իբրեւ զո՞ որ ծնար զիս. այր՝ դատափետեալ եւ *ձգձգեալ* ի դատաստան յամենայն երկրի (Երեմ., ԺԵ 10):

Եզրակացություններ

Աստվածաշնչի թարգմանական գրքերում հանդիպող բառակազմական տիպերի համատեքստում յուրահատուկ խումբ են կազմում հնչյունաանկումով տիպի բառերը, որոնք բնութագրվում են հնչյունաանկման որոշակի դիրքերով: Դիտարկվող բառակազմական տիպի բաղադրիչները (արմատահիմքերը) բնիկ հայկական կամ հնդեվրոպական փոխառյալ արմատներ են, որոնք կենսունակ ձևույթներ են դարձել բառակազմական մակարդակում: Այդ կարգի կազմությունները լայն գործածություն ունեն Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանական գրքերում, որոնց ուսումնասի-

³² Զահուկյան 2010, 347:

³³ Այս բառը համանունություն է կազմում նույն հնչյունակազմով *խլխլել* բառի հետ, որ նշանակում է «ձգձգել, քաշքշել, արհեստական պատճառներ փնտրել»: Աստվածաշնչում չի հանդիպում:

³⁴ Զահուկյան 2010, 475:

րությունը բացահայտում է հին հայերենի բառակազմական հնարավորությունները լեզվի համաժամանակյա մակարդակում: Մյուս կողմից՝ պատմական բառակազմության եղանակով հնարավոր է բացահայտել այդ կազմությունների մի մասի նախագրային ժառանգության հարցը:

Աստվածաշնչի բառային կազմում հնչյունաանկումով տիպի (և ընդհանրապես կրկնության այլ տիպերի) համաժամանակյա քննությունը կարող է հիմք դառնալ բառակազմական տվյալ իրողության տարժամանակյա ուսումնասիրության համար ինչպես գրաբարի շրջանակում (նրա ենթափուլերի միջև), այնպես էլ գրաբարի և միջին հայերենի կամ գրաբարի և ժամանակակից հայերենի միջև:

Գրականություն

- Աճառյան Հ. 1957, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի՝ համեմատությանը 562 լեզուների, հ. 3, Երևան, «ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ.», 1011 էջ:
- Աճառյան Հ. 1971, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Երևան, «ԵՊՀ հրատ.», 698 էջ:
- Աճառյան Հ. 1973, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, Երևան, «ԵՊՀ հրատ.», 687 էջ:
- Աճառյան Հ. 1977, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, Երևան, «ԵՊՀ հրատ.», 635 էջ:
- Աճառյան Հ. 1979, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, Երևան, «ԵՊՀ հրատ.», 674 էջ:
- Առաքելյան Վ. 1984, Հինգերորդ դարի հայ թարգմանական գրականության լեզուն և ոճը, Երևան, «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», 230 էջ:
- Բագրատունի Ա. 1852, Հայերեն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, «Վենետիկ, ի վանս Սրբոյն Ղազարու», 744 էջ:
- Խաչատրյան Լ. 21. 2018, Կրկնավոր բարդությունների աճականով և նախդրավոր տիպերն Աստվածաշունչ մատյանում, Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, N 21, էջ 64-75:
- Խաչատրյան Լ. 4. 2018, Կրկնավոր բարդությունների ձայնդարձով և հերթագայությամբ տիպերն Աստվածաշունչ մատյանում, ՀՀ ԳԱԱ Բանբեր հայագիտության, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն հրատ.», N 4, էջ 194-205:
- Խաչատրյան Լ. 1. 2019, Կրկնավոր բարդությունների արմատական տիպն հայերեն Աստվածաշունչ մատյանում, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Երևան, «ԵՊՀ հրատ.», N 1, էջ 52-62:

- Հովսեփյան Լ. 1987, Գրաբարի բառակազմությունը, Երևան, «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», 375 էջ:
Ջահուկյան Գ. 2010, Ստուգաբանական բառարան, Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 819 էջ:
Ջահուկյան Գ. 1989, Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Երևան, «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», 319 էջ:
Ջահուկյան Գ. 1987, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, «ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.», 748 էջ:
Туманян Э. 1971, Древнеармянский язык, Москва, изд. "Наука", 448 с.

Համառոտագրություններ «Աստուածաշունչ մատեան հին և նոր կտակարանաց» աշխատության

- Առակ.** - Առակք Սողոմոնի:
Եզեկ. - Եզեկիէլ:
Եսայ. - Եսայի:
Բ Թագ., - Գիրք Թագաւորութեանց Բ:
Դան. - Դանիէլ:
Երեմ. - Երեմիա:
Ջաք. - Ջաքարիա:
Իմաս. - Իմաստութիւն Սողոմոնի:
Ղուկ. - Աւետարան ըստ Ղուկասու:
Ա Մակ., - Գիրք Մակաբայեցոց Ա:
Բ Մակ., - Գիրք Մակաբայեցոց Բ:
Գ Մակ., - Գիրք Մակաբայեցոց Գ:
Յոբ. - Յովբ:
Յդթ. - Յովդիթ:
Ողբք - Ողբք Երեմիա:
Ովս. - Ովսէէլ:
Սղմ. - Գիրք Սաղմոսաց:
Սրք. - Գիրք Սիրաքայ:
Բ Օրին. - Երկրորդումն Օրինաց:

ԿՐԿՆԱՎՈՐ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՆՁՅՈՒՆԱՆԿՈՒՄՈՎ ՏԻՊՆ ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉ ՄԱՏՅԱՆՈՒՄ

Լալիկ Խաչատրյան

Աստվածաշունչ մատյանի հայերեն թարգմանական գրքերի բառալին կազմի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բառակազմական տարբեր կաղապարների շրջանակում ուրույն տեղ է զբաղեցնում կրկնավոր բարդությունների հնչյունաանկումով տիպը: Աստվածաշնչում բառակազմական այդ տիպը բնութագրվում է հետևյալ ձևակազմական գործոններով.

ա) հնչյունաանկում առաջին բաղադրիչում. *թաթաւել, սասանել, պապանծիլ, դադար, բաբախել, խախուտ, որկոր, կակուղ* և այլն,

բ) հնչյունաանկում երկրորդ բաղադրիչում. *խաբերա, խաղաղ, հեծեծել, հեղեղ, յոպոպ* և այլն,

գ) հնչյունաանկում առաջին և երկրորդ բաղադրիչներում. *գծուծ, խխլել, ձգձգիլ* և այլն:

Արմատակրկնությամբ կազմված բառերում հնչյունաանկումը տեղի է ունենում ինչպես բնիկ հայերեն բառերում, այնպես էլ հնդեվրոպական փոխառյալ արմատներում, որոնք հայերենում ունեն կենսունակ բառակազմական դեր:

Արմատակրկնությամբ ստեղծված բառերը, որոնք բնութագրվում են հնչյունաանկումով, լայն գործածություն են ունեցել Աստվածաշնչի թարգմանական գրքերում: Այդ կարգի բառերի ուսումնասիրությունը կարող է բացահայտել հայերենի բառակազմական առանձնահատկությունները համաժամանակյա կտրվածքում: Մյուս կողմից՝ հինգերորդ դարում արմատակրկնությամբ կազմված բարդ բառերի մեջ հնարավոր են տարժամանակյա (նախագրային) կազմություններ, որոնց ժամանակագրության հարցը կարող է լուծվել պատմական բառագիտության մեթոդներով:

Բանալի բառեր՝ Աստվածաշունչ մատյան, բառակազմություն, բառակազմական կաղապար, արմատակրկնություն, կրկնավոր բարդություն, հնչյունաանկում, արտահայտության պլան, բովանդակության պլան:

РЕДУПЛИКАТИВНЫЕ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТИПЫ С ПАДЕНИЕМ ЗВУКОВ В БИБЛИИ

Лалик Хачатрян

Исследование словарного состава армянского перевода Библии показывает, что в ряду словообразовательных типов особое место занимает тип редупликации с падением звуков, который характеризуется следующими формообразующими факторами:

1/ падение в первом компоненте слов: *թարթաւել, սասանել, պապան-ծիլ, դադար, բարբախել, խախուլ, որկոր, կակուղ* и т.д.

2/ падение во втором компоненте слов: *խարերա, խաղաղ, հեծեծել, հեղեղ, յուլույ* и т.д.

3/ падение в обоих компонентах слов: *գձոձ, խխլել, ձգձգիլ* и т.д.

Компоненты редупликативных слов с падением звуков выступают как в качестве исконно армянских, так и индоевропейских заимствованных морфем. Эти корни играют активную словообразовательную роль в армянском языке.

Редупликативные слова с падением звуков широко использованы в книгах Библии, изучение которых может выявить словообразовательную особенность армянского языка в синхронном срезе. С другой стороны, в рамках редупликативных слов возможно наличие диахронических /дописанных/образований, вопрос которых можно решать путем исторической лексикологии.

Ключевые слова – Библия, словообразование, редупликация, редупликативные сложные слова, падение звуков, план выражения, план содержания.

REDUPLICATIVE WORD-FORMATION TYPES OF PHONEMIC DELETION IN THE BIBLE

Lalik Khachatryan

The analysis of the word stock of the translated books from the Bible shows that in the context of word-formation types, the phonemic deletion-type of reduplication forms a unique group, which is characterized;

1/ disappearance in the first component: *թաթաւել, սասանել, պապան-ծիլ, դադար, բարախել, խախուր, որկոր, կակուղ* e.g.

2/ disappearance in the second component: *խարերա, խաղաղ, հեծե-ծել, հեղեղ, յուրու* e.g.

3/ disappearance in the first and second components: *զծուծ, խլխլել, ձզզգիլ* e.g.

The phonemic deletion-type components of reduplication (root-stems) are either pure Armenian or Indo-European borrowed roots which have become productive word-formation morphemes at the level of Armenian word-formation. Formations of that kind have a wide usage in the Armenian translation of the Bible, the investigation of which reveals the word-formation opportunities of Old Armenian from the point of view of the synchronic stage of language investigation. On the other hand, among the compound words formed by phonemic deletion - reduplication there can also be formations belonging to the pre-writing period which is subjected to revelation by historical lexicology.

Key words – Bible, word formation, redublication, redublication of compound words, phonemic deletion, plane of expression, plane of content.